

B. A magyar korona alá tartozó társországek.

I.

Horvát-Tótország.

Horvát-Tótország a magyar birodalom délnyug. részén az ész. szél. $44^{\circ} 48'$ és $46^{\circ} 24'$ -e, meg a kel. hossz. $32^{\circ} 6'$ s $37^{\circ} 50'$ e között feglalt helyet. Határai északról a Duna és a Dráva folyók, meg Stájerország és Krajna, nyugotról Istria, a magyar tengermellék és az Adria, délről és keletről a Határörvidék és egy darabon megint a Duna. Alakja kettős háromszögre bontható, melyek közül a nagyobb a Száva, Duna és Dráva folyók, meg a Matzel heglánc közén fekszik keresztben az anyaország alatt, a másik pedig, mely az előbbinek alapvonalával Károlyvárostól nyugotra függ össze és amannál sokszorta kisebb, a Kulpa folyó, a Karszt hegy, Fiume, az Adria és a Határörvidéknek keletre folyton keskenyülő közét tölti be. Legnagyobb hossza nyugot és kelet közt 62—65, legnagyobb szélessége pedig ész. és dél között mintegy 15 mfd. Kiterjedése magyar hivatalos adatok szerint $402\frac{1}{2}$ □ mfd. (szabatosabban $22,442.48$ □ kilom.), a horvát statistikai hivatal szerint*) ellenben 422.486 mfd., illetőleg $23,264.423$ □ kilometer, mig népességének száma az előbbi forrás szerint 1.156,025, az utóbbi szerint 1.142,201 lélekre rug s mindkét adat az 1870-ki népszámlálás eredményeire támaszkodik.

Felszine kettős jellemű. A nyugoti nagyobb rész, vagyis a tulajdonképeni Horvátország túlnyomólag hegyes, a keleti kisebb rész, vagyis a tulajdonképeni Tótország (Szlavonia) nagyobbbrészt lapályos föld. A horvát-tótországi hegyek kivétel nélkül a délkeleti Alpések nyulványai, melyek azonban természeti tulajdonaiknál fogva mégis két külön csoportra különülnek el. A Kulpa folyótól (melynek völgye többé-kevésbé a quarneroi öböl legészakibb csúcsából keletre vonható egyenes vonallal esik össze) északra túlnyomólag harmadképződésű erdős hegyvidék foglalt helyet s benne az alpesi magasságot megközelítő bércek rendes alakulásu völgyekkel és halmokkal váltakoznak; mig ugyanazon folyótól délre s az Adria mentén a Karszt-képződés kopár mészközeteti uralkodnak s olvadnak át a Balkán félsziget hegyrendszerébe. Ez a hegység igen merész és magas gerinceket és tetőket mutat föl. Egyes részei lépcsőzetesen ereszkednek az Adria felé. Szakadékokban igen gazdag. Völgyei közönségesen üst- vagy teknőalakú mélyedések, melyekből az eső- vagy esetleges forrásvizeknek nem igen van lefolyá-

*) »Statistički Ljetopis za godinu 1874.« Zágráb, 1876. LXVII. és 585. l. — a 3. lapon.

suk, de annál több elszivárgási útra találunk, a mennyiben a kőzetek repedései több helyt a valóságos patakokat is elnyelik, s újabb előbukánásra csak ritkán nyújtanak alkalmat. A mi már e hegységek elágazását illeti, mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a Kulpán felőli hegynyulványok általában keleti vagy északkeleti irányban huzódnak, míg a Kulpán alúliak délkelet és dél felé tartanak. Amazok a stájer s illetőleg a krajnai területéről két fő ággal nyulnak be a horvát-szlavon földre, ú. m. a Dráva és Száva közén s kelet felé folyton törpülve, meg a Száva és Kulpa közén e két folyó összeömléseig. Az előbbiben legjelentékenyebb láncolatok a Matzel a nyugoti határon a Szt.-Ágoston (1648') nevű csúcscsal, belebb a Kostel-hegy a Sutla és Krapinica patakok közén, az utóbbi pataktól keletre a Sljeme hegy (3276'), mely egy észak felé tett merész kanyarodással a zágrábi tágas, de hullámzatos medencét, a Zagorie-t megkerülve, a Dráva és Száva közötti fővizválasztóba, a varasdi hegyláncolatba olvad, mely utóbbinak legkiválóbb részei az Ivánčica (3355'), a Kalnik (2034'), a Bilo (ritkán Reka-nak is nevezve), a Garič és Szlavonia határán Crni vrh (2516'), melytől kezdve a vizválasztó két ágra szakad. Az egyik különböző nevek alatt (Papuk 3018, Petrovo 2496', Krndija és Krstov vrh) keletnek halad tovább, míg a másik, az Orljava hegység az Orljava patak futását kísérve, egy felkört ír le s úgy egyesül ismét az előbbivel, közre zárván a pozsegai medencét, melyen túl halmos területté lapul s csak a Duna mellett dagad föl ismét a Fruska gora-ban, mely 10—12 mfdnyi hosszúságú gyönyörű erdős hegylánc a Tisza torkolatával szemben lapul el végképen. Közép része Vrdnik, legmagasabb tetője pedig Crveni Čot (1698') nevet visel. Közepes magassága 1200'. A Száva és Kulpa között az alig járható s erdős, bár közep magasságú Gorjanci vagy Uszkok hegyláncolat foglal helyet az okiüi nevű nyulvánnyal. Legmagasabb csúcs benne a Sv. Gera (3718'). Ez a láncolat nyugoton egy felől a Karszt, más felől a Nagy-Kapella sziklás hegységekbe olvad, melyek aztán a horvát tengerpartra eresztik kopár lejtőiket s melyeken csak pár patak tud magának keresztútát törni a tenger felé. Legjelentékenyebb ilyen keresztvölgy a Recina pataké, mely éppen Fiume város alatt nyílik a tengerre. A tengerparti hegyekben van Horvát-Tótországnak legmagasabb bérce, a Risnjak (4837') Fiume megyében, Kamenjak falutól ész.-keletre. — A szép, de szűk rónák a Dráva és Száva mentén, meg részben a Kulpa balpartján terülnek s a nagy magyar Alföld tagjaiul tenkitendők. Az ország legkeletibb részén a szerémségi alföld terül, mely nyugot felé lassan hegyvidékbe olvad át. Északon van a Dráva melléki lapály (Podravina), melynek legnagyobb szélessége 4 mfd, közep magassága 288—480', hosszában pedig egész a stájer határig ér. Ezzel csaknem párhuzamosan halad a Száva lapálya (Poszavina) a Száva két oldalán; összefügg ezzel a Zágrábon alúl s a Száva jobbpartján fekvő Turopolje mező (16—18 □ mfd), egyike Horvátország legszebb lapályainak. Túl a Száván a Lonja mentén terül Horvátországnak legmélyebb fekvésű ingoványos lapálya a Lojnsko polje mintegy 10 □ mfdön; s végre a Kulpa balpartján s Károlyvároson felül találjuk a háromszögalakú szép, Pokupje nevű rónát.

A Száva lapályára több szép völgy nyílik, kivált észak felől, de azok aránylag mind csekély térségűek. — V i z e k. Horvát-Tótország délnyugoti szélét az adriai tenger mossa mintegy 6 osztr. mfdnyi vonalon. A tengerpart magas és szirtes s kopasz, sűrű sziklás hegységbe megy át. E partmelléket a közbeékelődő Fiume két részre szabja, melyek közül az egyik Fiumén felül Castuaig, a másik pedig Fiumén alul Noviig terjed. Mind itt, mind amott több kisebb öböl és kikötő van. A part mellett a dalmát áramlás fut északi irányban. A part közelében levő sziklás és meredek szigetek részint az osztrák tenger mellékhez, részint Dalmáciához tartoznak. A tenger mélysége a horvát partok mellett 10 s 40 meter közt váltakozik s így eléggé hajózható volna, ha a bőra nem nehezitené s olykor teljesen is meg nem akadályozná az öblök s kikötők megközelítését. A szárazföldi vizek részint folyó, részint álló vizek. A folyó vizek a miatt, hogy az ország földje kisebb részében az adriai, nagyobb részében pedig a fekete tenger felé lejt, mind ezen két tenger felé sietnek. Az adriai tengerbe a nyugoti felföld természeténél fogva csak aprós parti folyók ömlenek, ha ugyan útközben barlangokon vagy sziklarepedéseken át a föld alá nem bújnak. Az útközben el nem tűnő folyócskák közt legjelentékenyebb a Rječina (2 $\frac{1}{2}$ mfd hosszú), mely nagyobbára déli, aztán pedig délnyugati iránynak tartva ömlik a tengerbe Fiume mellett. A fekete tenger felé siető folyók közt aránytalanul kiválik a Duna, mely Bács-Bodrog megyétől választja el Szlavoniát. A többi erre tartó folyók részint közvetlenül, részint közvetve mindnyájan a Dunába ömlenek. Ezek: a Dráva, mely Dubravánál lép Horvátországba s onnan kezdve végfogytig kel.-kel.-déli irányt tartva, határt von Horvát-Tótország és a Dunán tuli magyar megyék között. Említendőbb (jobb oldali) mellékfolyói ennek a Bednja, mely a trakoáni tóból ered s Légráddal átellenben ömlik a Drávába; alább következik a Bistra, melynek torkolata Barcs átellenében van, s a Vučinska (vagy alsó folyásánál Karačica). Mindezek csekély patakok, melyek azonban nagyobb esőzés vagy hóolvadás alkalmával a Drávával együtt jelentékeny áradásokat okoznak. A Dráva torkolatától délre ömlik a Dunába a Vuka, mely nyáron helyenként egészen kiszárad. Másik nagyobb folyó a Száva, mely az Uszok hegylánc alatt lép Horvátországba s a Drávával csaknem egészen párhuzamosan fut a Dunába, de úgy, hogy egész alsó folyásával a Határőrvidékhez tartozik. Említendőbb mellékfolyói balról a Sutla, mely egy darabon határt von Stájerország felé; bellebb a Krapina (a Krapinica mellékfolyócskával) gyönyörű völgygyel; a Lonja (a Glogovnica és Čazma mellékfolyócskákkal); az Ilova Tótország határán: mindezek a Szávával együtt gyakran kiáradnak s a lapályos részeket mértföldekre elöntik; alább az Orljava; a jobb oldali mellékfolyók közül csak a Kulpa (az Odra, Dobra, Gjula, Mrežnica, Korana, Glina stb. sebes futású mellékpatakokkal) emelendő ki. Az álló vizek közt néhány jelentéktelen tavon kívül a mocsárok fordulnak elő legnagyobb számmal s azok is főleg a Dráva, a Duna és Száva mentén, melyek többnyire ki-kiszáradnak ugyan, de az újabb áradások évről-évre új meg új táplálékot nyújtanak nekik. Legjelentékenyebb ilyen mocsárok: a Lonjsko polje a

hn. lapályon és a Palača mocsár Čepin fu. m. A mocsárok nagy számáról kellő fogalmat nyújthat az a tény, hogy itt meg a szomszédos Határörvidékeken mintegy 100 □mfdre rüg az azok által elfoglalt terület összes kiterjedése. — Az éghajlati viszonyok a függélyes tagozottsággal döntő összefüggésben levén, lényeges különbség van itt is a tengerpart, a hegyvidék és a lapályosabb részek éghajlata között. Ugyanis legmagasabb az évi középhőmérsék a tengerparton, legalacsonyabb a hegységeken s a szélességi foknak legmegfelelőbb a keleti részekén. Pl. Fiume táján 14.1—14.4 C°, Varasdon 10 C°, Zágrábban 11.4 C° s Észéken 12.6 C° szokott lenni az évi középhőmérsék. Legmelegebb hónap az egész országban a július, leghidegebb a januárius. E kettő középhőmérséke közötti különbség a tengerparton 24.6 és 4.3, Varasdon 24 és 3.4, Zágrábban 23 és 1, Észéken pedig 22.5 és 1.4 C° közt szokott váltakozni. Az uralkodó szelek közül legkiválóbbak: a bóra, mely rendszeren a tengerparti tájakon uralg s átlag ész.-keletről fú, meg a déli szél (jug), mely amazzal az egész év folytán váltakozik. Előbbi hideget s derút, utóbbi meleget s borút hord magával. Eső bővebben jár a nyugoti hegyes, mint a keleti lapályosabb részekén. Legtöbb eső jár októberben, legtöbb hó a magas hegyeken és Szlavoniában. A lég különben a Dráva és Kulpa közén túlnyomólag száraz természetű; nyáron sok a harmat; a tavasz, mely itt márcziusban kezdődik, igen kellemes és tartós; Szlavoniában már valamivel későbbben kezdődik s nem ritkán forró nyárrá változik hirtelen. Az őszi ködös s az első téli hónapok nedves, hideg voltak miatt igen kellemetlenek. A Karszt éghajlata igen zordon s igen ártalmas gyors változásokkal bir. A tél itt csaknem fél évig tart; a nyár igen rövid, de a kopasz mészbércek nagy vissza sugárzása miatt csaknem elviselhetlenül forró; a nedves, hideg tavasz és őszi félig meddig inkább a télhez, mintsem a nyárhoz számítható. Némely tájon e bércek közt bátran alkalmazható a gasteini közmondás, hogy ott »kilenc hónap tél és három hónap hideg.« (»Neun Monate Winter und drei Monate kalt.«) Itt-ott a hó és jég egész éven át megmarad s jó szerencse, ha lavinákká csak a hozzáférhetlenebb részekén fajul. Ily kedvezőtlen viszonyok mellett a kaszálás csak június végén, az aratás pedig (a mennyiben helylyelközzel van) csak augusztus második felében, vagy olykor csak szeptember elején kezdődhetik. Az egészségre a horvát-szlavon éghajlat általában kedvező, de a mocsáros vidékeken, kivált a Duna és Dráva mentén több helyt az oda valók is gyakran szenvednek lázban, az idegenek pedig nem ritkán épen veszélynek vannak kitéve. A talaj a keleti részen igen kitünő, onnan nyugot felé már közepesebb, a tulajdonképeni felföldön pedig épen sovány, vagy egészen terméketlen és művelhetlenül köves.

A termékeket illetőleg meglehetősen változatos és bőség tapasztalható Horvát-Tótországban. A növényvilág pl. keleten (Szlavonia) búzát, kétszerest, rozst, kukoricát, kölest, árpát, zabot, repcét, krumplit, zöldségfeléket, hüvelyes veteményeket, gyümölcsöt, kivált szilvát, almát s gesztenyét, bort, kendert, lent és nagy mennyiségű fát szolgáltat. A közép tájon s még inkább nyugoton a közép hegyek vidékein egészen az erdőség emelkedik tulsúlyra s a gabna és olajos növények fajtái többé-ke-

vésbbé gyérülnek; a magas hegyeken vagy úgynevezett alpesi tájakon nincsen tulajdonképeni alpesi növényzet, mindazáltal a túlevelűek, cserjék s illatos fűvek már eléggé feltűnő jellemet kölcsönöznek ennek a régióknak. A tulajdonképeni tengerpart végre örökzöld növényzettel is bir; az olajfa, füge, mirtusz, aloe közönséges ott; de a rideg hegyoldalak nem kevésbbé kopaszok, mint Fiume területén. Eddigelé mindenesetre az erdőségek (még őserdő is elég van) képezik Horvát-Tótországnak egyik fő-fő kincsét, noha az erdőmivelés aránylag igen alacsony fokon áll. — Az állattenyésztés általában véve eléggé kiterjedt, de az uradalmakat leszámítva igen kezdetleges mind a mennyiséget, mind a minőséget illetőleg. Legtöbbet tenyésztének lovat, szarvasmarhát, juhot és sertést, csekélyebb mérvben kecskét, szamarat, öszvért és méhet. Legjobb lovak vannak a Dráva mentén, legtöbb szamar és öszvér a tengermelléken és a magas hegyekben. A szarvasmarha a nyugoti részekben apró fajtáju; Szlavoniában ellenben inkább a magyar és podoliai fajta van elterjedve. Kecské leg több van a nyugoti magasabb hegyes vidékeken; sertés leg több és leg jobb Szlavoniában. Apró marhát mindenfelé, leginkább azonban a városok közelében tenyésztének nagyobb mennyiségben. A méhtenyésztést gondosabban az uradalmak és papok üzik. A selyemhernyó-tenyésztés csökkent bár, de még mindig tetemesnek mondható, kivált a tengermelléken és Szlavoniában. Vadakban az erdőségek, halakban a folyók, főleg pedig a tenger s piócában a mocsárok gazdagok. — Az ásványország, noha nincs kellőleg kizsákmányolva, szolgáltat itt kevés aranyat (Pozsega déli részén és a Dráva főenyében), némi ezüstöt (a zágrábi hegyekben), vasat (a Szamobor hegyben, Pozsega és Fiume megyében), rezet s ólomércet, önt (Varasd megye), ként (szintén Varasd m.), földszurkot és kőolajat (Körös m.) és kőzenet (Zágráb m., a Fruška gora-hegy és sok más helyen.) Ásványos és gyógyvizekben bővölködik. Legnevezetesebb ilyen vizek a stubicai, krapinai, toplikai (thermae jassae) stb., mindannyi jelentékeny hőfokkal. A savanyúvizek közül kiválóbbak a jamnicai (Zágráb közelében), az apatovacsi és a kamenskoi. Legjelesebb fürdő helyek: Lipik (Pozsega megyében), Daruvár (hajdan thermae jatorvenses) és a vasas vizü Valpovo. Kevésbbé ismeretes, vagy még nem is elemzett forrás jó számmal található kivált a sajátképi horvát területen. Az ipar és kereskedelem aránylag csekély jelentőségű, noha a helyzet kedvező volta s a termények bősége és változatossága a legtöbb föltételt megadják itt az ipari s kereskedelmi tevékenységnek. Minthogy azonban az ország túlnyomólag az őstermelésre fordít minden erőt, s minthogy elegendő munkással nem rendelkeznek: mi sem természetesebb, mint hogy az ipar s kereskedelem terén a lakosok csak lassú foglalást tehetnek. Eddigelé csak néhány város iparüzése öltött némi terjedelmet. Legközönségesebb termékei a mai iparnak itt: vas és vasárúk, kő- és agyagedények, üveg és üvegárúk, örlemények, pálinka, házi vászon, gyapjú- és lengyártmányok, bőr és bőrkészítmények, papír, hajógyártás, bútor-, eszköz- és dongafa-készítés, olajütés, kalapkészítés kivált Szlavoniában stb. Az itt-ott levő gyárak közül említendőbbek: az eszéki gépgyár, a buccarii, portoréi és zengi

tengeri hajógyárak, a vukovári folyami hajógyár (kisebb hajókat s csónakokat Eszék és Károlyváros szolgáltató legtöbbet), a zágrábi és károlyvárosi edény- és kályhagyárak, a zágrábi és krapinai kőedénygyárak, az osredeki és jankováci üvegyár, a varasdi és zágrábi borkőgyár, a cerovica-i vegyészeti gyár, a zágrábi dohány- és gázgyár, a varasdi cikóriagyár s a hegyvidéki fűrészmalomok. A kereskedelem részint tengeri, részint száraz; de eddigelé csak igen mérsékelt kiterjedésű, a mennyiben a lakoságnak csak 0.62%-a foglalkozik e téren. A tengeri kereskedelemben legkiválóbb részt vesznek Buccari és Portoré, noha Fiumét e tekintetben meg sem közelítik. A száraz kereskedelem sokat elénkült, mióta a vasúttal kiépültek. A folyami hajózás elég hosszú vonalakkal rendelkezik, de a folyók szabályozatlan volta igen korlátozza az ily vízi utak használatát. Csupán a Dunán s a Dráván egy darabon van állandó és biztos közlekedés. A kereskedelem beviteli cikkei főleg gyarmatárúk és gyártmányok, a kiviteliek ellenben nyerstermények, szesz, kevés fém és üveg, de annál több donga-, épület- és hajónak való fa. A kereskedelem támogatására áll fenn Horvát-Tótországban is egy kereskedelmi kamara, egy horvát escompte-bank, egy jelzálog-hitelintézet, egy szlavin kereskedelmi és escompte-bank, egy hitelbank, a Nuova compagnia d'assicurazione maritime és több takarékpénztár, a milyen a legtöbb nagyobb községben található (számszerint 24). A belföldi kereskedelemre nézve legfontosabb piacok Károlyváros, Sziszek, Zágráb, Varasd és Vukovár. A közlekedés (a vízi utakat nem tekintve) eddig 3 vasúton, t. i. az alföld-fiumein, a zágráb-tiesztin s a magyar déli vaspályán, meg az ország jó részét behálózó s többé-kevésbé jó karban levő kőutakon mozog. Ez utak közül legjelesebbek a Lujza-út Károlyvárostól Fiume felé, a József-út ugyan innen Zeng felé s a Károly-út szintén Károlyvárostól Portoré felé. A posta- és távirói forgalom évről-évre gyarapodik és tökéletesedik.

A lakosok nemzetiségöket tekintve legnagyobb részt (96%) horvátok és szerbek [hozzájok véve az uszok (szerb és bosnyák menekültek), skipetarok, morlákok stb. törzsét is], de oly megoszlással, hogy az előbbieket túlnyomólag Horvátországot, az utóbbiakat ellenben Szlavóniát lakják s mindkét nemzetiség több, lényegesen különböző tájszólást beszél; ezeken kívül vannak magyarok 15 ezren (leginkább Szlavóniában, hol hat községet tisztán ők laknak) olaszok 2000-en (leginkább a tenger melléken), németek 32 ezer (legsűrűbben Szerém megyében) s kisebb szláv törzsek és zsidók mintegy 13 ezren. A jelentékeny számú nemesség magyar (a mágnások egy része pedig osztrák) nemesi címmel és jogokkal bir. Vallási tekintetben a horvátok r. kath., a szerbek görkeltiek, a magyarok fele részben reform., fele részben r. kath., a németek luth. és róm. kath., az olaszok római kath. vallásuak; a többiek görög- és örmény-katolikusok s végre a zsidók mind mózesi vallásuak. (A protestánsokat a sajátképi Horvátországban egészen a legújabb időkig nem tűrték; Szlavóniában ellenben teljes vallási szabadságot élveztek azok is.) A népnevelés az ötvenes évek elején indult meg szélesebb alapokon s azóta folytonos, bár lassú haladást mutat. Egyelőre csak a lelkeszszel biró községekben iparkodtak iskolákat állítani, minek oka

főleg azon körülmény, hogy Horvát-Tótországban igen jelentékeny azon apró (1—3—10—15 házból álló) községek száma, melyek külön sem politikai, sem egyházi s iskolai község alapítására és fentartására nem képesek. Van ugyanis Horvát-Tótországban az 1870-ki adatok szerint 12 város, 39 mváros, 3310 falu és 250 tanya (telep, puszta) s ezekben a népiskolák száma (a 43 felsőbb népiskolát is számítva), 1875-ki adatok szerint összesen csak 673 (6 magyar) s ezek közül is 548 vegyes népiskola, és saját épülettel csak 569 bir. Az iskolát látogató gyermekek száma (az ismétlő iskolásokat, 12,351-et is beleértve) ugyancsak 1875-ben 61,261 volt, s így 3737-tel több, mint 1873-ban; de még mindig nagy kisebbség az iskolába nem járókkal szemben; 1873-ban a népességnek még csak 13,9^o/_o-a tudott írni s olvasni, csak olvasni pedig csupán 1,5^o/_o-a. A tanító személyzet 1875-ben 1321 férfi és 183 nőtanítóból állott, de úgy, hogy amazok közt 549 katekheta s 35 pap-tanító, az utóbbiak között pedig 60 apáca volt. A gymnasiumok száma 7, de egy csak 4 osztályú; a reálisiskolák száma négy, de csak egy teljes. Egyéb közép- és felső iskolák: a körösi kir. gazdasági és erdészeti iskola, a zágrábi és varasdi kereskedelmi iskolák, a zágrábi, diakovári, zenggi és vukovári r. kath. theologiai akadémiák, a zágrábi Fer. József-egyetem 25 tanárral (15 rendes), a buccarii hajózási iskola, a zágrábi kadét-iskola, a zágrábi és diakovári tanítóképző s az ugyanott az irgalmas szűzek vezetése alatt működő két nőtanító-képzőintézet. Ezekhez járul még néhány fi- és nőnevelőintézet, mely utóbbiak mind (4) apácák vezetése alatt állanak. — Az irodalom 1830. óta kapott lábra s a horvát nyelvnek štokavština elnevezésű tájszólását használja; a tulajdonképeni tudományos irodalom azonban csak 1861. óta, vagyis a déli szláv tudományos akadémia megalakulásával lépett életbe. Ez akadémián kívül még a következő tudományos és irodalmi céloknak szolgáló társaságok működnek: a »matica hrvatska«, a déli szláv történelmi és régiségtani társaság, a sz. Hieronymus-társaság, a paedagog-irodalmi társaság és a horvát-szlavon gazdasági egyesület. A Horvát-Tótországban megjelenő 16 hirlap közül 12 horvát s négy német nyelven ir. Nevezetesebb tudományos gyűjtemények: a zágrábi székesegyházi (most egyetemi) könyvtár, a nemzeti muzeum és déli szláv akadémia s a közép- és felsőbb iskolák kisebb, nagyobb könyvtárai. Országos levéltár és nemz. muzeum van Zágrábban.

Allamjogi viszonyait tekintve, Horvát-Tótország a magyar szent koronával egy és ugyanazon állami közösségben levő társország, mely tisztán belügyeit, névszerint beligazgatási, vallási és oktatási ügyeit, valamint igazságügyét (a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog törvényhozásának kivételével) illetőleg széles körű önkormányzati joggal bir. Ez autonom kormányzat élén »a horvát-szlavon dalmát« (ma még csak »horvát-szlavon«) tartománygyűlésnek felelős bán áll, kit a magyar miniszterelnök ajánlatára s ellenjegyzésével a magyar király nevez ki. A bán ma csak polgári hatáskörrel bir s a magyar országgyűlés főrendi házának tagja. Hivatalos nyelv a szerbvel majdnöm azonos horvát; s joga van Horvát-Szlavonországnak a közös (magyar) kormányhoz is e nyelven terjeszteni föl előterjesztéseket és beadványokat s azokra vá-

laszt ugyanazon nyelven kívánni; sőt meg van engedve, hogy Horvát-Szlavonországnak közös országgyűlési képviselői horvátul is beszélhessenek ugy a magyar országgyűlésen, mint annak delegatiojában. Joga van továbbá Horvát-Szlavonországnak, hogy belügyeiben saját határain belül az egyesült horvát-szlavon színeket és címert használhassa, de ez utóbbit sz. István koronájával fedve. A közös (magyar) országgyűlés épületén a társországokat is illető ügyek tárgyalásakor a magyar lobogó mellett a horvát is kitűzendő. A m. kir. kincstár által veretendő pénzen a királyi cimbe a »Horvát-Szlavon- és Dalmátországok királya« cím is fölveendő.

Az ezen autonomicus jogokat biztosító 1868. évi XXX. törvény-cikk a társországoknak Magyarországgal közös ügyeit is szabályozza, még pedig ekképen: Horvát-Szlavon- (és a visszacsatolandó Dalmát-) ország egy és ugyanazon állami közösséget képezvén, mint ilyen szerepel úgy az ő Felsege uralma alatt álló többi országok, mint más államok irányában. Ezen állami közösségnek és összetartozásnak megfelelően, a magyar király mint Horvát-Szlavon- és Dalmátországok királya is egy és ugyanazon koronával s egy és ugyanazon koronázási cselekménnyel koronáztatik meg, a midőn is a magyar birodalom részére a magyar országgyűlésen megállapított koronázási hitlevél a magyar eredeti mellett horvát nyelven is kiadandó s abban Horvát-Szlavon- és Dalmátországok területi épsége és országos alkotmánya is biztosítandó. A közös törvényhozás elé és közös kormányzat alá tartozó ügyek részletesen a következők: 1. a magyar korona összes országai és ő Felsege többi (ausztriai) országai közt a *pragmatica sanctio* és annak alapján létrejött 1867. XII. t.-c. értelmében közös egyetértéssel intézendő ügyek. 2. Az udvartartás költségének megállapítása; mely költség tehát a magyar országgyűlésen ajánlatik meg a magyar korona összes országai részéről. 3. Az újonc-ajánlás, a védrendszert és hadkötelezettséget illető törvényhozás és a hadsereg elhelyezését s élelmezését illető intézkedés. Ezeket illetőleg azonban Horvát-Szlavon- és Dalmátországra vonatkozólag kikötöttet, hogy a) a közösen megállapítandó contingensből a társországokra eső rész azok összes népességének aránya szerint fog megállapíttatni; b) a társországokból besorozottak ezen országok ezredeibe osztatnak s a besorozásnál tekintet lesz arra, hogy az újoncok mely fegyvernemre alkalmasak leginkább, s így pl. a tengerparti besorozottak főleg a hajóhadba osztatnak be. 4. A birodalmi pénzügyi intézkedések a magyar országgyűlés illetékességébe tartoznak; a horvát-szlavon állami földbirtokok (azok közé értve az állami erdőket is) eladásánál azonban a horvát-szlavon tartománygyűlés is meghallgatandó s az eladás ennek beleegyezése nélkül nem eszközölhető. Az ily ügyekben a társországokra nézve is egyedül a magyar országgyűlésnek felelős magyar kir. pénzügyminister kezeli a kormányzatot, ki Horvát-Szlavonországban a zágrábi pénzügyi igazgatóság által gyakorolja a végrehajtást. A Horvát-Szlavonországot illető földtehermentesítési pótlékot a földtehermentesítési adósság teljes törlesztéseig továbbra is a horvát-szlavon illető igazgatóság kezeli. A zágrábi országos számvevőség azon osztályai, melyek

az önkormányzat köréhez tartozó tárgyakat kezelnek, csupán zárszámadásait közlik a magyar pénzügyi miniszterrel. A horvát-szlavon országos kormány és törvényhatóságok kötelesek a magyar pénzügyi miniszter törvényes rendeleteit pontosan teljesíteni s annak közegeit a közjövödelmek biztosításában s behajtásában teljes készséggel támogatni. 5. Mind törvényhozási, mind kormányzati tekintetben közös, vagyis a magyar országgyűlést és kormányzatot illeti Horvát-Szlavon-(Dalmát-)országra nézve is az ércpénz- és bankjegy-ügy, valamint a pénzrendszer és az általános pénztláb meghatározása, s a magyar korona összes országait egyiránt érdeklő és illető kereskedelmi és állami szerződések megvizsgálása és jóváhagyása; a bankokat, hitel- és biztosító-intézeteket, a szabadalmakat, a mértékrendszert, az árúbélyeget és mintabiztosítást, a fémjelzést, írói és művészi tulajdont illető intézkedés, a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog; a kereskedelem, vámok, távirtda, posták, vasutak, kikötők és hajózás általában, valamint azon állami utak és folyók ügye, melyek Magyarországot s Horvát-Szlavon-(Dalmát-)országot közösen érdeklik. Ezeken kívül az iparügy rendezésére nézve, a nem közkereseti egyesületek ügyében, valamint az útlevél-rendszert, az idegenek fölött gyakorlandó rendőrséget, az állampolgárságot és a honosítást illetőleg is a törvényhozás közösen, vagyis a magyar országgyűlésen gyakorlandó, a végrehajtás azonban mindezekre nézve Horvát-Szlavon-(Dalmát-)országot illeti.

Az itt vázlatosan elősorolt közösügyeket illető törvényhozásban (a képvis. házban) a horvát-szlavon tartománygyűlés az 1873. XXXIV. t. c. alapján 34 (saját kebeléből választott) követ által képviselteti magát. A követek ezen száma a népességi arány szem előtt tartásával módosítandó lesz, ha a Határőrvidéknek tervben levő polgárosítása, vagy Dalmátianak törvényben biztosított visszacsatolása megtörténik, avagy ha a magyarországi képviselők száma idővel módosuland. A tartománygyűlésnek a közös országgyűlésre küldött követei ezen országgyűlés egész tartamára megtartják mandatumaikat még azon esetre is, ha időközben a tartománygyűlés feloszlatatnék, és megbízásuk csak a (három hónap alatt összehivandó) új tartománygyűlés új követeinek megválasztásával jár le. A magyar országgyűlés főrendi házába a tartománygyűlés két követet küld s ugyanot ülési joggal bírnak a horvát-szlavon főrendek s azon világi és egyházi méltóságok, kik 1848. előtt a nevezett felső házban ülési és szavazási joggal bírtak. Mindezen képviselők és rendek egészen olyan jogú tagjai a magyar országgyűlésnek, mint a többiek, azon különbséggel, hogy a delegatiókba választásoknál a horvát-szlavon tagok közül is az ő számarányuknak megfelelő számú tagok választandók. A kormányzatot az autonomia körén kívül eső minden dolgokban a Budapesten székelő központi miniszterium gyakorolja Horvát-Szlavonországra vonatkozólag is, de a társországok érdekeinek képviselése tekintetéből e miniszteriumban egy tárca nélküli »horvát-szlavon-dalmát« miniszter is szerepel, ki a magyar országgyűlésnek felelős. Ez terjeszti föl a bánnak ő felségéhez intézett előterjesztéseit még pedig változtatlanul és késedelem nélkül, s azokhoz a maga, illetőleg a

központi kormány észrevételeit csak azon esetben csatolja, ha az állami közösség, vagy érdekek közössége szempontjából kételyek merülnének fel s ezek a bán meghallgatása után sem volnának eloszlathatók.

A társországok beligazgatási költségeit az 1868. 30. t.-c. 2. § millió frtban állapította meg úgy, hogy ha ez az összeg az ottani közjöveldelmek 45°/_o-ából ki nem kerülne, a hiányt Magyarország előlegezi; ha ellenben a 45°/_o-on felül fölösleg mutatkoznék: az a közös költségek fedezésére fordíthatnák. Ily előlegezés címén az anyaország a kiegyezés óta Horvát-Szlavonországnak évenként átlag 2 millió frtot adott és ad.

A tartományi gyűlés (skupština) részint a bán által meghívott virilistákból, részint pedig a választott népképviselőkből (szám szerint 77) áll. A bán vezetése alatt álló tartományi kormány az autonomicus ügyek csoportjai szerint három osztálylyal bir, ú. m.: a) bel- és tartományi pénzügyi, b) vallás- és közoktatásügyi s c) igazságügyi osztálylyal.

Közigazgatási tekintetben Horvát-Szlavonországban is megyék és kir. városok vannak. A megyék e következők: Belovár, Fiume, Kőrös, Varasd, Zágráb horvát- és Posega, Szerém és Verőce tótországi megyék. A kir. városok: Belovár, Zengg, (egyszersmind szabad kikötő vs.), Kapronca, Kőrös, Varasd, Károlyváros, Zágráb, Posega és Eszék; ezeken kívül Buccari szab. kikötő város, Sziszek és Ruma önálló hatóságú városok, s végre Ivanič vár és önálló hatóságú város. A megyék ismét alispánságokra vannak fölosztva, melyek a mi járásainknak felelnek meg. A kormánynak közigazgatási közegei: minden megye élén egy-egy főispán (veliki župan), mint a politikai és közgazdasági igazgatás feje; továbbá egy-egy alispán, egy fő- s legfőlebb két aljegyző, egy pénztárnok, egy számvizsgáló, egy vagy több megyei orvos, egy vagy több megyei mérnök, egy levéltárnok s a többi, meg minden alispánságban egy-egy (esetleg fő- és al-)szolgabíró. Az alispánt, főjegyzőt, pénztárnokot, mérnököt és a szolgabírakat a bán, a többit pedig a főispán nevezi ki. A megyei hivatalnokok élethossziglan szolgálnak s a kir. hivatalnokokkal minden tekintetben egy sorsban részesülnek. A kir. városok hatósága a községtanács és a tiszti kar, mely utóbbit (polgármester, bíró, kapitány stb.) az előbbi választja. A túrmezei vagy turopoljei nemes kerület ma is külön igazgatással bir egy külön comes (župan) vezetése alatt, ki a kerületet a megyén is, a tartománygyűlésen is tanácskozó és szavazó joggal képviseli. E kerület kiváltsága*) különben ma pusztán csak a helyi közigazgatás önállóságában áll; egyébként minden tekintetben alá van vetve a megyének (Zágráb), melynek részét képezi. A néhány kiváltságos mvs. autonómiaja csupán annyiban áll, hogy rendezett tanácsal birnak és a megyének vannak alárendelve. A helységek, mint fentebb már érintők, nagyobb részt oly aprók lévén, hogy az önállás ter-

*) Túrmező vagy Turopolje Zágrábtól délre terül el a Száva jobb partjától az uskoki hegyekig. 32 helységet foglal magában, melyek lakosai mind személyes nemességet nyertek IV. Béla királyunktól. Kiváltságaik tekintetében a legelső helyet foglalták el a magyar »Szabad kerületek« közt egészen 1848-ig. Ez évben az V. törvénycikk módosította a túrmezeiek kiváltságait (pl. a pallosjogot eltörölte), melyek aztán azóta a fentebb jelzett határok közé szorultak.

heit és kötelességeit meg nem bírhatják, csoportosítva képeznek egy-egy politikai községet. Ez az eset főleg Horvátországban. Ily politikai község van 233. A községek élén áll a bíró vagy knéz, a jegyző és az esküdtek. A jegyző állandó, a többiek három évenként választatnak.

Az igazságszolgáltatás Horvát-Szlavonországban még csak Belovár megyében van különválasztva a közigazgatástól. Az igazságszolgáltatásnak a tartományi kormány igazságügyi osztályának vezetése alatt a következő közegei vannak itt: a királyi hétszemélyes tábla Zágrábban; elnöke a bán; ez a legfőbb hatóság mind a polgári, mind a büntető ügyekben. — A kir. bányai tábla Zágrábban, második folyamodású hatóság. — Első folyamodásuak részint a kir. megyei törvényszékek, részint a járási és városi táblák (egyes bíróságok).

Horvátország és Szlavonia egy és ugyanazon viszonyban áll mind a közös, mind a tartományi kormányhoz; mindazáltal egymás irányában még folyvást úgy szoktak tekintetni, mint koordinált társországek s ezért a következő leírásban is egymás mellé fognak illesztetni. A társországek mai területe utoljára az 1871. június 8. legfelsőbb nyiltparancs alapján szabályoztatott oly formán, hogy a horvát-szlavon Határörvidéknek volt sz.-györgyi és körösi ezredeiből (I. III. k. 92. l.) s Belovár és Ivanič városokból Belovár megye alakított, a horvát tengeremlékből pedig Sziszek és Zeng városok bekebelezésével Fiume megye kerekített ki.

A) Horvátország.

A mai Horvátország (Croatia) a jelenlegi horvát-szlavon területnek nyugoti nagyobb felét foglalja el a Bilo hegyektől s az Illava (Ilova) folyótól kezdve az adriai tengerig. Kiterjedése a zágrábi statisztikai hivatal adatai szerint 245.¹¹ □ mfd, vagy 13,494.⁷⁷ □ kilometer, lakosságának száma pedig 760,721. A XVIII. század elejéig ez a terület »Szlavonia« nevet viselt, s csak ez idő óta vette föl és használja a »Horvátország« nevet, mely az előtt csak a mai Török-Horvátországot s az ezzel határos Határörvidéket illette. 1848 előtt is vitatta ugyan, hogy ő a magyar birodalomnak nem kiegészítő része, hanem csak társországa s ugyanezt az időközben magának követelt Uj- vagy mai Slavoniát illetőleg is igényelte, de céljait csak az 1848-i eseményeket követett abszolút rendszer alatt érte el, mely Horvát-Tótországot az anyaországtól külön szakította s együtt külön kormányzat alá helyezte. Az így támadt állapotokra aztán az 1868-ki kiegészítő országgyűlés adta meg a helybenhagyást amaz emlékezetes »fehér lap« által, melynek az anyaországra nézve legalább is kétes becsű eredménye a XXXIV. törvénycikk (l. f.) lett.

Horvátország felszine tulnyomólag hegyes, úgy azonban, hogy keleti részein közép hegyek, közép táján hullámzatos lapály, nyugoti részén pedig magas hegyek foglalnak helyet (l. a bevezetést). Mai napság van benne öt megye, ú. m.: Zágráb, Fiume, Varasd, Körös és Belovár megye. Ezekről a következő leírást adhatjuk: